

A regionális fenntarthatóság elméleti és intézményi háttere és a társadalmi tőke vizsgálata a V4-országokban a fenntartható fejlődés néhány indikátora segítségével¹

KORMOS ZOLTÁN²

A tanulmány a regionális fenntarthatóság, valamint az azt meghatározó területi versenyképesség és alkalmazkodókészség elméleti áttekintése után az Európai Unió regionális politikájának történetét, a regionális fenntarthatóság intézményi hátterének alakulását követi nyomon. Ezt követően megvizsgálja a visegrádi országok tervezési-statisztikai régióinak helyzetét társadalmi tőkéjük szempontjából, a fenntartható fejlődés nemzetközileg elfogadott, kiemelt indikátorai segítségével. Felhívja a figyelmet az országokon belül is jelentősen eltérő fejlődési pályát bejáró régiók közötti különbségekre a fenntartható fejlődésüket hosszú távon is alapvetően meghatározó társadalmi tőkéjük szempontjából.

Kulcsszavak: regionális fenntarthatóság, versenyképesség, alkalmazkodókészség, társadalmi tőke

The Theoretical and Institutional Background of Regional Sustainability and the Examination of Social Capital in V4 Countries with the Help of Some Indicators of Sustainable Development

After a theoretical overview of regional sustainability and the territorial competitiveness and adaptability that determine it, the study follows up the history of the European Union's regional policy and the development of the institutional background of regional sustainability. Following this, it examines the situation of the planning and statistical regions in Visegrád countries from the point of view of their social capital, with the help of internationally accepted key indicators of sustainable development. It draws attention to the differences between regions with significantly different paths of development even within countries in terms of their social capital, which fundamentally determines their sustainable development in the long term, too.

Keywords: regional sustainability, competitiveness, adaptability, social capital

1 Köszönet Szilágyi Dánielnek a térképek elkészítéséért.

2 Okleveles közgazdász, statisztikus, Központi Statisztikai Hivatal, e-mail: zoltan.kormos@ksh.hu

Bevezetés

A *regionális fenntarthatóság* fogalma szorosan összefügg a fenntartható fejlődéssel. A *fenntartható fejlődés* az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága (Brundtland-bizottság) 1987-es *Közös jövőnk* című jelentése óta a jelen szükségleteinek olyan kielégítését jelenti, amelynek során nem fosztjuk meg az utánunk következő generációkat majdani szükségleteik kielégítésének forrásaitól.³ A Brundtland-jelentés állást foglalt a természeti erőforrások megőrzése mellett, és a harmonikus növekedést szorgalmazva rámutatott arra, hogy az erőforrások sikeres menedzselésének feltétele, a helyi közösségek beleszólási lehetősége erőforrásaik felhasználásába.

A regionális fenntarthatóság elméleti háttere

A Brundtland-jelentéssel összhangban a *fenntartható fejlődés regionális értelemben* is olyan gazdasági és társadalmi folyamatok összességét jelenti, amelyek hatására – a természeti környezet védelme mellett – nem sérül a jövő generációk lehetősége szükségleteik kielégítésére. Viszont a fenntartható fejlődés területi, illetve regionális szinten kiegészül a helyi erőforrásokra támaszkodó helyi közösségek fenntartható boldogulásával.⁴

A Brundtland-jelentés óta született valamennyi meghatározás a társadalmi, természeti és gazdasági környezet egymásra hatásában értelmezi a fenntarthatóságot.⁵ A fenntartható fejlődés a környezetminőség megőrzésének, a gazdasági jólét és jóllét biztosításának, valamint a társadalmi igazságosság megteremtésének egyidejű megvalósításával érhető el.⁶ Ez a fenntartható fejlődés három pillére, amelyeknek egymással szimbiózisban kell lenniük. Fenntartható fejlődésről csak akkor beszélhetünk, ha nem zsigerejük ki bolygónk erőforrásait, hiszen ezen erőforrások a társadalom egzisztenciális feltételeit is jelentik. Az egyik fő kérdés, hogy a gazdasági növekedés meg tud-e úgy valósulni, hogy közben a természeti erőforrások igénybevétele csökkenő legyen, vagy legalábbis ne növekedjen.

Bartus Gábor és Szalai Ákos a fenntarthatóság követelményét kiegészítették az erőforrásokhoz való hozzáférés globális méretekben is igazságos elosztására, a szegénység enyhítésére, valamint az egyes társadalmi csoportok közötti szociális szakadék áthidalására vonatkozó társadalmi elvárásokkal.⁷ A gazdasági növekedés mennyiségi tényezőit a fejlődés során minőségi változásoknak kell kísérniük.⁸ Ezeknek az elvárásoknak – a regionális fenntarthatóság keretei között – térségi szinten is érvényesülniük kell.

3 United Nations 1987.

4 PALEKIENE–SIMANAVICIENE–BRUNECKIENE 2015.

5 CSATH 2022: 126.

6 CSATH 2020.

7 BARTUS–SZALAI 2014.

8 LENGYEL 2010.

Az államok közötti és az országokon belüli egyenlőtlenségek a területükön elérhető eltérő erőforrásokból, az azokra épülő, azokhoz kapcsolódó gazdasági tevékenységekből, a gazdasági-társadalmi térszerkezetből és az infrastrukturális, kommunikációs különbségekből adódnak. Ezeknek a tényezőknek térben eltérő és idővel módosuló előfordulásai eredményezik az olyan területi egyenlőtlenségeket, mint például a szegénység, gazdagság, egészséges életkörülményekhez való hozzáférés.⁹ Minden kormányzat elsődleges célja kell hogy legyen a területi különbségek csökkentése és a regionális versenyképesség növelése.¹⁰

A regionális fenntarthatóság fogalmának meghatározásakor a régió fogalmát is tisztázni kell. A térszerveződési szintek megkülönböztetésére és a szintek definiálására többféle felfogás és tipizálás alakult ki. A régió rugalmasan értelmezett, sokféle összefüggésben felmerülő gyűjtőfogalom, amely általában valamilyen tájat, vidéket, térséget, tartományt, körzetet, övezetet, zónát stb. lehatároló területi egységet jelent.¹¹ A területi versenyképesség és a gazdaságfejlesztés szempontjából a regionális tudomány három alapvető régiótípust különít el: tervezési, programozási régió (közigazgatási-statisztikai), csomóponti régió (a funkcionális régiók egyik alapesete) és homogén régió. Ennek a három régiótípusnak speciális sajátosságai vannak. A tervezési régiók inkább a közigazgatási intézmények területfejlesztési forrásokért folyó versenyében vesznek részt, míg a csomóponti régiók az üzleti döntéseknél figyelembe vett térbeli vonzáskörzetek alapegységei, amelyek eltérnek a közigazgatási határoktól.¹² Ennek értelmében a regionális vagy területi fejlődést nem csupán az adminisztratív, tervezési, statisztikai régiók szintjén értelmezzük, de jelen tanulmány térszerveződési vizsgálatának tárgya ez utóbbi, hiszen az Európai Unióban a régió közigazgatási jelentése dominál, amely az Európa Tanács 1978-as bordeaux-i nyilatkozatán alapul. A nyilatkozat a régiót emberek olyan közösségének nevezi, amely történelmi, kulturális, földrajzi vagy gazdasági homogenitással, illetve ezek kombinációjával rendelkezik, így a közös célok és érdekek képviselőiben is egységet alkot.¹³

A regionális megközelítés előnye, hogy a régiók rendelkeznek azzal a „megfelelő mérettel”, amely a fejlesztési programok eredményes megvalósításához szükséges. A régiók ugyanis még kellően kicsik ahhoz, hogy a helyi lakosság figyelmét felkeltsék, és erőit mozgósítani tudják, ugyanakkor kellően nagyok már ahhoz, hogy a cselekvéshez szükséges „kritikus mennyiségben biztosítsák az ötleteket, kompetenciákat és tapasztalatot”.¹⁴

Az Európai Unió harmonikus, kiegyensúlyozott területi fejlődés megvalósítását célzó regionális politikájának is évek óta a tervezési, statisztikai régiók jelentik az alapját. Az unió ezek versenyképességének javítását tartja a kohézió egyik leghatékonyabb

9 KOCZISZKY 2011.

10 KÁPOSZTA 2022: 274.

11 AGG – NEMES NAGY 2002.

12 LENGYEL 2006.

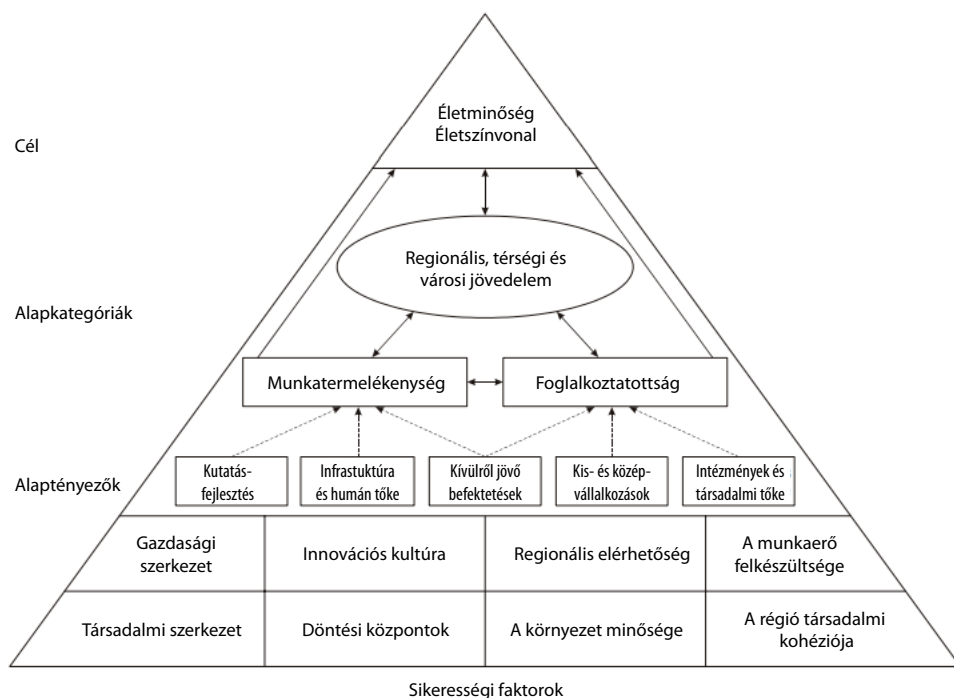
13 WOEHLING 2005.

14 ZILAHY–HUISINGH 2009.

eszközének.¹⁵ A regionális versenyképesség a területi fenntarthatóság egyik alapfeltétele a globalizált világban.

Ez a szemlélet terjedt el a regionális politikában is, miután általánosan elfogadottá vált a szakirodalomban a versenyképesség egységes fogalma: „a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági (globális) versenynek ki vannak téve”.¹⁶ Az EU-ban egy régió versenyképességét nem csupán a termelékenysége és gazdasági növekedése alapján minősítjük, hanem egyenrangú tényezőként tekintünk a magas foglalkoztatottságra is, amellyel az életszínvonal tartós javulása érhető el.¹⁷

A versenyképességet meghatározó tényezőket foglalja össze a regionális versenyképesség piramismodellje az 1. ábrán.

1. ábra: A regionális versenyképesség piramismodellje

Forrás: LENGYEL 2006

A modell talapzatát a hosszú távú fejlődéshez elengedhetetlen társadalmi, gazdasági és környezeti sikerességi faktorok alkotják. A piramis középső részén azok az alap-

15 FARKAS–LENGYEL 2001; HORVÁTH 2001.

16 LENGYEL 2000.

17 European Economic and Social Committee 2004.

tényezők találhatók, amelyekre a regionális versenyképesség definíciójában szereplő alapkategóriák (versenyképességi mutatók) épülnek, míg a piramis csúcsán a végső cél, a régió lakosságának életszínvonala, életminősége található. Az alaptényezők és sikerességi faktorok együtt a versenyképesség forrásainak is tekinthetők (*sources of competitiveness*), míg az alapkategóriák a megvalósult (mérhető) versenyképességet (*revealed competitiveness*) mutatják.¹⁸

„A piramismodell a maga komplexitásában a régiók fenntartható fejlődésének megítéléséhez nyújt támaszt. A versenyképesség egységes felfogásából kiindulva megpróbálja mind a megvalósult, mind a jövőben várható fejlődés (a képesség) összhangját megteremteni. A mérhető alapkategóriák (*jövedelem, munkatermelékenység, foglalkoztatottsági ráta*) elsősorban a jelenlegi (és közelmúltbeli) versenyképesség méréséhez nyújtanak támpontokat. Az alaptényezők a versenyképesség javításának gazdaságfejlesztési prioritásait tartalmazzák, míg a sikerességi faktorok a hosszú távú, általában gazdaságon kívüli fejlődési feltételeket rendszerezik. A piramismodell a tervezési régiók esetén inkább a versenyképesség mérésére szolgál, amikor nemcsak az alapkategóriákat, hanem az alaptényezők egyes elemeinek meglétét és színvonalát is értékeljük. Csomóponti régióknál viszont nemcsak mérésre, hanem az alaptényezőkben kifejeződő, a versenyképességet javító gazdaságfejlesztési programok, illetve a sikerességi faktorokban megjelenő területfejlesztési elképzelések rendszerezésére is alkalmas.”¹⁹

Egyre több kutató szentel figyelmet a fenntarthatósággal kapcsolatban a regionális alkalmazkodóképességének, vagyis a kihívásokra való megfelelő válaszadás képességének. Vizsgálják, hogy miért tudnak egyes régiók gyorsabban kilábalni egy válságból, míg más térségek nem vagy alig képesek úrrá lenni valamely krízishelyzet okozta megrázkódtatáson.²⁰ Susan Christopherson és szerzőtársai az egy térség alkalmazkodóképességét, ezáltal fenntartható fejlődési pályáját hosszú távon meghatározó tényezők között az erős innovációs rendszert; a „tanuló régiók” kialakulásában szerepet játszó faktorokat; a modern termelői infrastruktúrát; a képzett, kreatív, vállalkozókedvű munkaerőt; a támogató gazdaságpolitikát, valamint a több lábon álló gazdasági szerkezetet azonosították. James McGlade és szerzőtársai²¹ a fenntartható fejlődés alapfeltételeként tekintenek a regionális alkalmazkodóképességre.

A felszámolni kívánt súlyos szociális problémák (így a mélyszegénység vagy az éhínség leküzdése) vagy a globálissá vált veszélyes környezeti folyamatok (a természeti erőforrások gyors fogyása, leromlása, a biológiai sokféleség csökkenése) a regionális fenntarthatóság céltábláján is szerepelnek. Míg a fenntarthatóság a cél, ennek

18 GARDINER–MARTIN–TYLER 2004.

19 LENGYEL 2000.

20 CHRISTOPHERSON–MICHIE–TYLER 2010.

21 MCGLADE et al. 2006.

elsődleges feltétele a régiókban élők jólétének biztosítása a támogató intézmények és a szabályozási háttér segítségével, tekintettel az ökológiai környezetre.

Péti Márton²² az olyan térséget tekinti fenntarthatónak, amely képes a demográfiai és ökológiai reprodukcióra, társadalmának képzettsége folyamatosan nő, az innováció területén pedig aktív.

Az EU regionális politikájának története, intézményi háttere és a fenntarthatóság

Az Európai Gazdasági Közösségnek megalakulásakor még nem volt közös regionális politikája. A tagországok célul tűzték ki a kereskedelmi akadályok lebontását és az egységes belső piac megteremtését, de ekkor még úgy gondolták, hogy az integráció és a gazdasági fejlődés hatására automatikusan kiegyenlítődik a régiók fejlettségbeli különbsége. Az alapító tagországok között amúgy sem voltak jelentős fejlettségbeli különbségek, az egyedüli kivételt Olaszország déli része képezte. A hatvanas évektől azonban fokozatosan megmutatkozott, hogy a gazdasági integráció súlyosbíthatja a már eredetileg is elmaradott és periferikus régiók helyzetét, a nagy regionális gazdasági különbségek pedig komoly társadalmi feszültségekhez vezetnek, és akadályozzák a gazdasági fejlődést. Ezért a közösség tagállamai kezdetben önálló regionális politikával próbálták mérsékelni a régiók közötti különbségeket, azonban a mind eszközeiben, mind mechanizmusaiiban különböző politikák sok esetben sérítették a közös versenypolitikát, ezért elengedhetlenné vált a terület közösségi szabályozása. Mindezt felismerve 1968-ban a Bizottság létrehozta a *regionális politikáért felelős főigazgatóságot*, amelynek kezdetben a nemzeti regionális politikák összehangolása, később a regionális politikák közösségi szintű irányítása lett a feladata.²³

1999-ben Potsdamban a területfejlesztésért felelős miniszterek elfogadták az *Európai Területfejlesztési Perspektívát* (European Spatial Development Perspective). A dokumentum a fenntartható területi fejlődés keretrendszerét három átfogó fejlesztési követelményben határozta meg:

- *gazdasági és szociális kohézió;*
- *a természeti erőforrások és a kulturális örökség megőrzése és kezelése;*
- *Európa kiegyensúlyozottabb versenyképessége.*

Az Európai Tanács 2001-ben Göteborgban fogadta el a Bizottság által készített *Fenntartható Fejlődés Stratégiát*, amely célul tűzte ki Európa számára a tudásalapú gazdaság erősítését, valamint hogy a gazdasági növekedésnek együtt kell járnia a társadalmi kohézióval és a környezetvédelemmel.

Az EU regionális politikájának célja a kezdetektől a különböző régiók fejlettsége közti különbségek csökkentése a gazdasági és szociális kohézió erősítése érdekében. Az *Egységes Európai Okmány* emelte a regionális politikát az elsődleges közösségi

²² PÉTI 2005.

²³ KISS 2009.

joganyagba, beillesztve a római szerződés rendelkezései közé a belső piaci célokkal azonos szintű gazdasági és társadalmi kohéziót.

A régiók esélyeinek kiegyenlítésére állították fel a *Strukturális Alapokat*, amelyek az elmaradott régiók infrastruktúrájának fejlesztését, a helyi gazdaságok diverzifikálását, a munkaerő képzettségének növelését, valamint a különböző ágazatok termelékenységének fejlesztését támogatják.

Az EU regionális politikáját szolgálja a római szerződés alapján 1960-ban felállított *Európai Szociális Alap* (European Social Fund), amelynek fő célja a foglalkoztatottság elősegítése, a foglalkoztatottak térbeli és szakmai mobilitásának növelése.

1970 óta működik az *Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalap Orientációs Részlege* (European Agricultural Guidance and Guarantee Fund Guidance Section), amely a mezőgazdaság modernizálásának, a termelési eljárások fejlesztésének támogatását tűzte ki célul. Az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garanciaalapot a 2007–2013-as tervezési periódustól az *Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap* váltotta fel.

1972-ben az állam- és kormányfők párizsi csúcstalálkozóján született meg a döntés az *Európai Regionális Fejlesztési Alap* (European Regional Development Fund) létrehozásáról. Az alap 1975-ben kezdte meg működését, fő feladata pedig a gazdasági és társadalmi kohézió erősítése, a versenyképesség és innováció fokozása, fenntartható munkahelyek létrehozása és megőrzése, valamint a fenntartható fejlődés biztosítása.

E három alap egészült ki 1993-ban a *Halászati Orientációs Pénzügyi Eszközzel* (HOPE), amely a halászati ágazatot támogatta. A HOPE 2007-ben *Európai Halászati Alappá* alakult.

A maastrichti szerződés alapján jött létre 1993-ban a *Kohéziós Alap*, amely szintén az EU regionális politikáját szolgálja. Eredeti célja az volt, hogy a kevésbé fejlett tagországokat képessé tegye a gazdasági és monetáris unióban való részvételhez előírt kritériumok teljesítésére. A Kohéziós Alap célja a Közösség gazdasági és szociális kohéziójának megerősítése a fenntartható fejlődés előmozdítása érdekében. Ezt a célt főleg a transzeurópai közlekedési hálózatok és a környezetvédelem terén kívánja elérni azon tagállamokban, ahol a bruttó nemzeti jövedelem nem éri el az uniós átlag 90%-át.

Az unió regionális politikájának célja kezdetben kizárólag a kohézió erősítése, az elmaradott régiók gazdaságának fejlesztése volt, figyelmen kívül hagyva e fejlesztések környezeti hatásait. Bár már az *Egységes Európai Okmány*, később a *maastrichti szerződés* is felhívta a figyelmet a környezeti szempontok más szakpolitikákba való integrálásának szükségességére, a regionális politika alapvető célja ekkor még a régiókban a foglalkoztatottság és a gazdasági teljesítmény növelése volt, ami általában növekvő erőforrás-felhasználással és szennyezőanyag-kibocsátással jár együtt. *Egy régió felzárkóztatása/fejlesztése azonban környezettudatos módon is megvalósulhat.* Ezt szolgálta az 1997-ben aláírt *amszterdami szerződés*, amely a Strukturális Alapok

szabályozásában előírta, hogy a tagállamoknak regionális fejlesztési terveikben nevesíteniük kell a környezetre gyakorolt hatásokat.²⁴

Az 1998-ban elfogadott *aarhusi egyezmény* biztosítani kívánta a szélesebb társadalmi rétegeknek a környezettel kapcsolatos információkhoz való hozzáférést és a döntéshozatalban való nagyobb szerepvállalást a fenntarthatóbb társadalmak érdekében.

A 2002-es *barcelonai csúcson* döntöttek arról, hogy a Strukturális Alapokból csak a környezeti fenntarthatóság és a társadalmi igazságosság követelményeinek megfelelő projektek legyenek támogathatók. Az Európai Regionális Fejlesztési Alapra, az Európai Szociális Alapra és a Kohéziós Alapra vonatkozó 1083/2006/EK rendelet pedig megfogalmazta, hogy a regionális politika célja az EU gazdasági és társadalmi kohéziójának erősítése, a Közösség harmonikus és kiegyensúlyozott fejlődésének támogatása.

A világ társadalmi és gazdasági folyamatai időről időre szükségessé teszik a regionális politika megreformálását, ahogy ez a *lisszaboni stratégia* megfogalmazásakor is történt. Ekkortól a főbb prioritások a Stratégiának megfelelően a technológiai kutatás és fejlesztés, az információs társadalom, az innováció, a vállalkozói szellem előmozdítása, a közlekedés, az energia, a környezetvédelem, valamint a humán tőkébe való beruházás voltak.

A lisszaboni stratégia átfogó reformprogramot irányzott elő a 2000–2010 közötti időszakra. A legfontosabb célja az volt, hogy az Európai Uniót a legdinamikusabban fejlődő tudásalapú gazdasággá tegye a világban, amely képes a fenntartható fejlődés megvalósítására, valamint a teljes foglalkoztatás és a társadalmi kohézió elérésére. A lisszaboni stratégia legfőbb törekvése az volt, hogy jelentősen növelje a fenntarthatóság társadalmi és környezeti pillére számára elérhető pénzügyi forrásokat. A stratégia szerint a regionális szint képes az érintettek kritikus tömegének mobilizálására, ami elősegíti az innovációt és a hatékony megvalósítást a legalacsonyabb szinteken is.²⁵ A regionális politika jelentőségének emelkedésével és feladatainak bővülésével együtt nőtt az alapoknak a teljes EU-költségvetésen belüli súlya.

Az Európai Unió a lisszaboni szerződéssel együtt hatályba lépett *Alapjogi Charta* preambulumban kinyilvánította a jövő nemzedékek iránt viselt felelősség elvét, a 37. cikke pedig kimondja: „A magas színvonalú környezetvédelmet és a környezet minőségének javítását be kell építeni az uniós politikákba, és a fenntartható fejlődés elvével összhangban biztosítani kell megvalósulásukat.”²⁶

Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 174. cikke a következőt tartalmazza:

24 Kiss 2009.

25 Kiss 2009.

26 Lásd: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=HU>

„harmonikus fejlődésének előmozdítása érdekében az Unió megerősíti gazdasági, társadalmi és területi kohézióját. Az EU célja különösen a különböző fejlettségi szintű régiói közötti különbségek csökkentése. Az érintett régiók közül kiemelt figyelmet fordít a vidéki térségekre, az ipari átalakulás által érintett térségekre és a súlyos és állandó természeti vagy demográfiai hátrányban lévő régiókra, mint például a legészakibb, rendkívül gyéren lakott régiókra, valamint a szigeti, a határon átnyúló és a hegyvidéki régiók.”²⁷

Az uniós dokumentumok között feltétlenül meg kell említeni az *Európai zöldmegállapodást*²⁸ is, amely a fenntarthatóság céljait és rész céljait pontosítja.

A regionális fenntarthatóság intézményi háttérének vizsgálatakor meg kell említenünk a fenntartható fejlődés érdekében a világ számos táján létrejött regionális fenntarthatósági kezdeményezést, amely alatt olyan együttműködési formákat értünk, amelyek teljesítik a következő kritériumokat:

- olyan tevékenységeket folytatnak, amelyek egy környezeti, társadalmi és gazdasági értelemben fenntarthatóbb regionális jövő felé mutatnak, a különböző társadalmi csoportok részvételén keresztül;
- földrajzi hatóterületük az országos/állami és a helyi önkormányzati szint között van;
- a részvétel általában nyitott bármely szervezet vagy érdeklődő személy számára.²⁹

Európában a *Fenntartható Európai Régiók* hálózata³⁰ (Sustainable European Regions) kapcsolja össze a régiókat és segíti azokat a fenntarthatóság felé vezető úton.

A fenti nemzetközi előzmények után a magyar Országgyűlés 2013-ban fogadta el a *Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégiát* (NFFK),³¹ amely szerint a fenntarthatóság jelentése az egyéni jó élet és a közjó feltételeinek megőrzése generációról generációra, a jelenlegi generációk önmérséklete, önkorlátozása mellett. A keretstratégia a fenntartható nemzeti erőforrás-gazdálkodással kapcsolatban fogalmazta meg, hogy az ellenállóbbá teheti a nemzetet a regionális vagy globális, környezeti vagy gazdasági válságokkal szemben, és segíthet az ellenük folytatott védekezésben. A négy alapvetően fenntartandó erőforrás között a klasszikus környezet–gazdaság–társadalom hármasság dimenziót az NFFK kiegészítette a humán (emberi erőforrás) dimenzióval. „A fenntarthatóság célja a közjó tartós biztosítása az ún. nemzeti erőforrások megőrzése és gyarapítása révén, melyhez a hosszabb távú értékek megóvását a rövid távú érdekekkel egyensúlyba hozó kormányzás, szabályozás és gazdálkodás szükséges.”³²

27 Lásd: www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/93/gazdasagi-tarsadalmi-es-teruleti-kohezio

28 Lásd: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_hu

29 ZILAHY–HUISINGH 2009.

30 UNECE Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, lásd: www.sustainable-euregions.net

31 18/2013. (III. 28.) OGY határozat.

32 CZIPPÁN–KÖNCZEY 2021.

A fenntartható fejlődés indikátorai

Az ENSZ 193 tagállama 2015. szeptember 25-én New Yorkban az *Agenda 2030*³³ program keretében a fenntartható társadalmi-gazdasági fejlődés megvalósítására 17 kiemelt célkitűzést fogalmazott meg. A 17 fenntartható fejlődési célhoz (Sustainable Development Goals, SDGs) 169 alcélt és 231 indikátort rendelt. 2020-ra mindegyik mutató módszertanát kidolgozták. Az Agenda 2030 nem kötelező érvényű ajánlás, ezért az országok, országcsoportok a célok teljesülését más, a saját országukat, régiójukat jobban leíró, relevánsabb mérőszámokkal is mérhetik. Az Agenda 2030 fenntartható fejlődési céljait mutatja a 2. ábra.

2. ábra: Fenntartható fejlődési célok (Sustainable Development Goals)

Forrás: Alapvető Jogok Biztosának Hivatala

Az ENSZ Agenda 2030 programja alapján az Európai Unió is kidolgozott egy 100 indikátorból álló mutatókészletet a fenntartható fejlődés mérésére (EU Sustainable Development Indicators, SDI). Az EU esetében szempont volt a mutatók számának limitálása, hogy a kiválasztott mutatóknál legyen a tagországokra vonatkozó adat, továbbá hogy az unión belüli folyamatok, fejlesztési területek mérésére alkalmasak legyenek.

A fenntartható fejlődés mérését szolgáló indikátorok végső célja a tendenciák megismerése, a döntéshozók számára a stratégiaalkotás és a beavatkozás lehetővé tétele. Az értékelést nehezíti, hogy a mutatók többsége a fenntarthatóságnak csak egy-egy dimenzióját fedi le, így például ami a gazdaság szempontjából kedvező változást jelent, az a környezet számára káros lehet, és fordítva.

A Központi Statisztikai Hivatal 2007 óta a fenntartható fejlődés indikátorait tartalmazó elemző kiadványával segíti a döntéshozók munkáját, az Eurostat átvett indikátorrendszerét kiegészítve a hazai sajátosságokkal. 2022-ben jelent meg a fenntartható

33 Lásd: <https://ensz.kormany.hu/agenda-2030>

fejlődés főbb folyamatait közérthető formában, összesen 15 kulcsindikátor segítségével bemutató, *A fenntartható fejlődés indikátorai Magyarországon, 2021 – Fenntartható fejlődési célok (SDG)* című kötet.

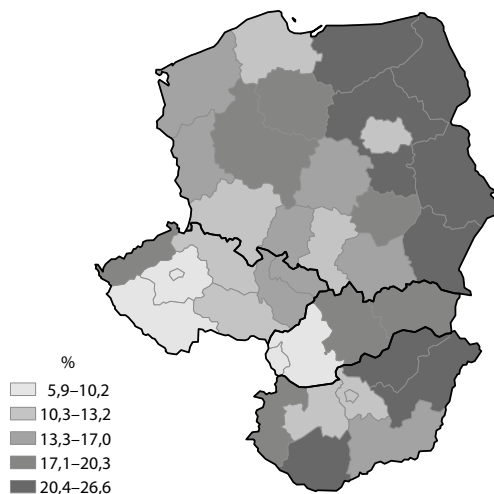
A *Fenntartható fejlődés az Európai Unióban* című kiadvány 2022-es kiadása pedig az Eurostat azon rendszeres jelentései sorába illeszkedik, amelyek nyomon követik a fenntartható fejlesztési célok megvalósulását a tagállamokban. A kiadványban szereplő elemzés az EU SDG-indikátorkészletére épül.

Jelen tanulmány igyekszik a *visegrádi országok tervezési-statisztikai régióinak* helyzetét összehasonlítani a *társadalmi tőkéjük szempontjából*, ami a fenntartható fejlődésüket alapvetően meghatározza. Ehhez az Európai Unió statisztikai hivatala, az Eurostat adatbázisából a *fenntartható fejlődés indikátorai közül a regionális szinten is elérhető mutatókat használtuk fel*.

Ezek közül az elsőként kiemelt és az egyik legalapvetőbb fenntarthatósági mutató az Eurostat indikátorrendszerében a *szegénység vagy a társadalmi kirekesztődés kockázatának kitett emberek aránya*. (Ugyanis az unió célul tűzte ki a szegénység vagy a társadalmi kirekesztődés kockázatának kitett emberek számának 15 millió fővel való csökkentését 2030-ig, a 2019-es szinthez képest. Ebből a 15 millió emberből legalább 5 millióan gyerekek kell lennie.) Ahogy a legtöbb mutatónál, itt is jelentős különbségek figyelhetők meg a V4-országok között és az országokon belül regionálisan is. 2020-ban a szegénység vagy a társadalmi kirekesztődés kockázatának kitett emberek aránya Csehországban volt a legalacsonyabb a visegrádi országok közül. Az ottani lakosság mintegy 12%-át fenyegette ez a veszély, míg Magyarországon csaknem 18%-át, ami a legmagasabb arány volt a négy ország között. Lengyelországban 100-ból 17, Szlovákiában 15 embert, az unió egészét tekintve viszont a lakosság 22%-át fenyegette közvetlenül ez a probléma.

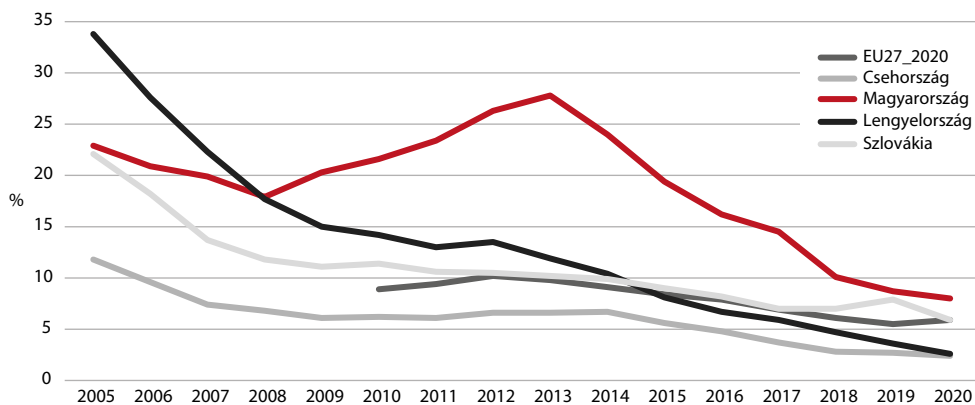
A V4-országok régióit tekintve a lengyel Lubelskie után Észak-Magyarországban élt arányaiban a legtöbb, a szegénység vagy a társadalmi kirekesztődés kockázatának kitett lakos (előbbiben 100-ból 27, utóbbiban 26), és Pozsonyban, illetve Prágában volt arányuk a legalacsonyabb (5,9, illetve 8,3%). Budapest a maga 11%-ával a 6. legjobb eredményt érte el. Mind a magyar, mind az uniós arány csökkenő tendenciát mutatott az elmúlt években.

Az adott ország régiói közötti különbség a relatív szórás mutatója alapján a V4-országcsoporthoz belül egyedül Csehországban csökkent 2016 és 2020 között, a leginkább pedig Szlovákiában emelkedett. Szlovákia esetében a relatív szórás nagy emelkedésének oka a főváros és a nyugati régióban élők életszínvonalának jelentős javulása, ezáltal a szegénység kockázatának jelentős csökkenése, míg a középső és keleti régióban kis javulás következett be. Magyarország minden régiójában javulás volt tapasztalható, amely területileg egyenletesebben történt, mint északi szomszédainknál, bár nálunk is a központi régiók helyzete javult nagyobb mértékben. Ezáltal a különbségek kevésbé növekedtek, mint Szlovákiában és Lengyelországban. Csehország kivételével jellemzően inkább a keleti régiók lakosságát fenyegeti a szegénység vagy a társadalmi kirekesztődés kockázata, ahogy az a 3. ábrán is látható.

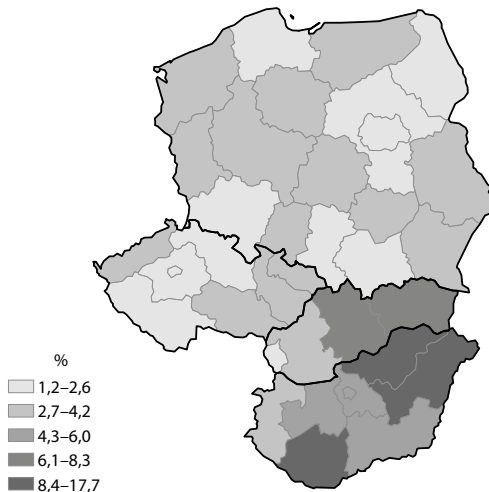
3. ábra: A szegénység vagy a társadalmi kirekesztődés kockázatának kitett emberek aránya, 2020
 Forrás: a szerző szerkesztése az Eurostat adatai alapján

A következő kiemelt mutató a *súlyos anyagi nélkülözésben élők aránya*, amely a V4-országokban – Magyarország kivételével – 2005 óta csaknem folyamatosan csökken. Magyarországon a 2008-as pénzügyi és gazdasági világválság begyűrűzésétől kezdődően 2013-ig jelentősen nőtt az érintettek száma, így aránya is. Azt követően 2020-ra megközelítettük a V4-ek átlagát, de a másik három ország helyzete ebből a szempontból mindvégig jobb volt. Ezt mutatja a 4. ábra. 2020-ban arányaiban a legkevesebben Csehországban nélkülöztek a V4-együttműködés országai közül, 100 lakosból 2,4. Lengyelországban 2,6, Szlovákiában 5,9 fő volt ez az arány, míg Magyarországon 8 fő, miközben az EU-átlag megegyezett a szlovákkal.

4. ábra: A súlyos anyagi nélkülözéssel élők arányának alakulása
 Forrás: a szerző szerkesztése az Eurostat adatai alapján

2020-ban a vizsgált négy ország összes régiója közül két magyarországi (Észak-Magyarország és az Észak-Alföld) volt a legnagyobb a súlyos anyagi nélkülözéssel élők aránya (18 és 12%), és a csehországi Jihozápad régióban volt a legalacsonyabb (1,2%). 2019-hez viszonyítva a legtöbb régió javított mutatója értékén. A legnagyobb javulást (4,8 százalékpontosat) szintén egy magyar régió, a Dél-Dunántúl tudta felmutatni. Az említett Észak-Magyarország mutatójának értéke viszont a leginkább romlott. A súlyos anyagi nélkülözéssel élők arányának 2020-as regionális képét mutatja az 5. ábra. Sajnos a lengyel régiók többségére vonatkozóan 2019 előtti adatokat nem tartalmaz az Eurostat adatbázisa.

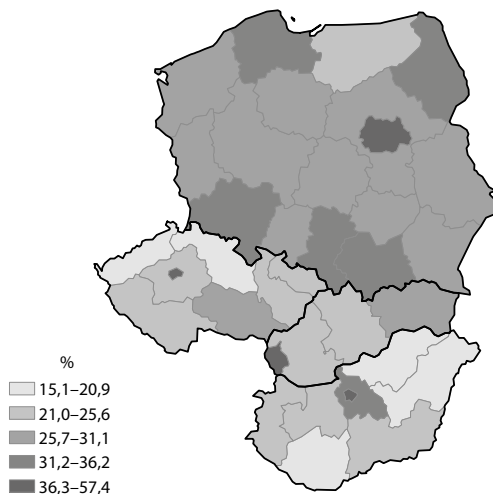
5. ábra: A súlyos anyagi nélkülözéssel élők aránya, 2020

Forrás: a szerző szerkesztése az Eurostat adatai alapján

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25–64 éves népességben belül 2021-ben a V4-országok közül Lengyelországban volt a legmagasabb (csaknem egyharmad), hasonlóan az uniós átlaghoz. Magyarországon 100 25–64 éves lakos közül 29-nek, Szlovákiában 28-nak, Csehországban pedig 26-nak volt felsőfokú végzettsége. Mind az unió, mind a visegrádi országok eredménye évről évre javul az ezredforduló óta.

Jellemzően a fővárosi régiókban a legmagasabb fokú a lakosság iskolázottsága. A varsóiak 57, a budapestiek 56%-ának, a prágaiak felének és a pozsonyiak 47%-ának volt 2021-ben diplomája. Három magyarországi régió, Észak-Magyarország, az Észak-Alföld és a Dél-Dunántúl is a legrosszabbak között szerepelt az iskolázottság szempontjából. Náluk csak a csehországi Severozápad került hátrébb a régiós rangsorban. Tíz év alatt a legnagyobb, csaknem 14 százalékpontos javulást a lengyel Dolnośląskie régió érte el, míg az iskolázottság terén a legkisebb javulást a Dél-Dunántúl produkálta. A relatív szórás szerint az adott ország régiói között Magyarországon vannak a legnagyobb különbségek, majd Csehország és Szlovákia, végül Lengyelország következik.

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát mutatja a 25–64 éves népességben belül régióként a 6. ábra.

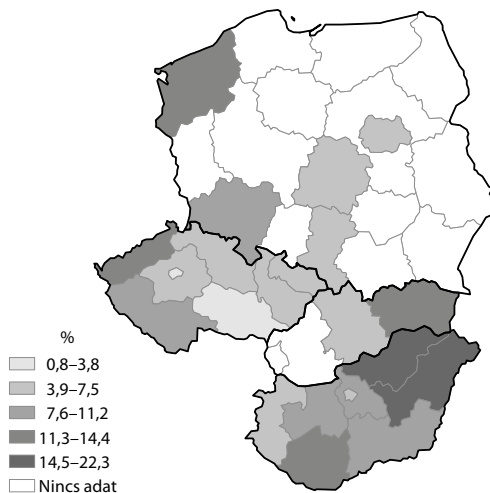

6. ábra: A felsőfokú végzettségűek aránya a 25–64 éves népességben belül, 2021

Forrás: a szerző szerkesztése az Eurostat adatai alapján

A *korai iskolaelhagyók aránya* is egy, az adott terület társadalmának életmódjáról és jövőképéről sokat eláruló mutató. A 2021-es adatok alapján Lengyelország érte el a legjobb eredményt, ahol a 18–24 éves korosztály 5,9%-a hagyta el korán az iskolát. Csehországban 6,4, Szlovákiában pedig 7,8%-os volt ez az arány. Sajnos Magyarország nem áll jól ezen a területen. Nálunk az említett korosztály 12%-a számított korai iskolaelhagyónak. Az uniós átlag 9,7% volt, ami 3,5 százalékpontos javulást jelent a tíz évvel korábbihoz képest, amíg a visegrádi országok mindegyikében romlott a mutató értéke, legnagyobb mértékben Szlovákiában (2,7 százalékponttal), míg nálunk 0,6 százalékponttal.

A 2021-es évre vonatkozóan sajnos csak öt lengyel régió adata állt rendelkezésünkre, és a szlovák régiók közül is hiányzott kettőnek az adata az adatbázisból (lásd 7. ábra). A mutató szempontjából ismét két magyarországi régió volt a sereghajtó: Észak-Magyarországon 100-ból 22, az Észak-Alföldön pedig 17 18–24 éves fiatal hagyta el idő előtt az iskolai képzést. Ezt a két területet a szlovák Východné Slovensko és a cseh Severozápad követte 14%-os értékével. A legkevesbé szembesült az iskolaelhagyás problémájával Prága, a szintén cseh Jihovýchod régió, illetve Budapest. A rendelkezésre álló adatok alapján csupán Prágában, a Közép-Dunántúlon és a Nyugat-Dunántúlon javult a mutató értéke a tíz évvel korábbihoz viszonyítva, a leginkább pedig (6,5 százalékponttal) Észak-Magyarországon romlott.

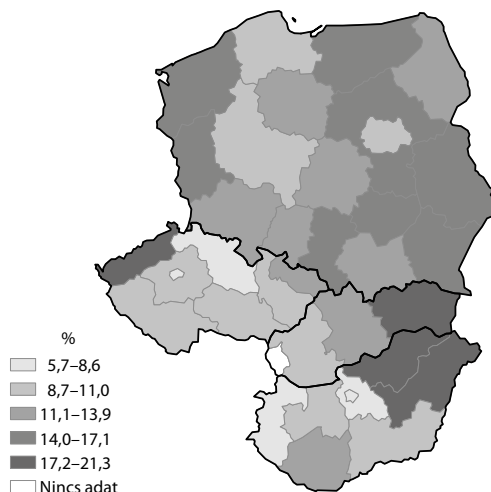

7. ábra: A korai iskolaelhagyók aránya a 18–24 éves korosztályon belül, 2021

Forrás: a szerző szerkesztése az Eurostat adatai alapján

A se nem dolgozó, se nem tanuló fiatalok aránya is jelentős területi különbségeket mutat. Uniós átlagban a 15–29 éves korosztályba tartozó fiatalok 13,1%-át lehetett idesorolni 2021-ben. Az uniós átlagnál rosszabb volt a szlovák és a lengyel fiatalok aktivitása (14,2, illetve 13,4%-uk nem dolgozott és nem tanult). Csehországban és Magyarországon az átlagnál jobb volt a helyzet (10,9 és 11,7%). A fiatalok aktivitása javult az EU-ban és a visegrádi országokban is a tíz évvel korábbihoz képest, mégpedig a legnagyobb mértékben (5,9 százalékponttal) Magyarországon, majd Szlovákiában (4,5 százalékponttal). A másik két V4-es országban az uniós átlagnál kevésbé aktivizálták magukat a fiatalok.

2021-ben a se nem dolgozó, se nem tanuló fiatalok aránya a 15–29 éves korosztályban mutató értéke alapján a hat, legjobb helyzetben lévő V4-es régió között négy magyar is szerepelt. Budapest, Nyugat-Dunántúl, Pest és Közép-Dunántúl csoportjába csak Prága és Severovýchod tudott bekerülni, mindegyikük 10% alatti aránnyal (lásd 8. ábra). Budapesten a korosztály fiataljainak 5,7, Prágában pedig 7,3%-a nem dolgozott és nem tanult. A legrosszabb arányt Východné Slovenskóban és Észak-Magyarországon mérték (21,3 és 20,1%-ot). A rendelkezésre álló adatok alapján a visegrádi országok régióiban Prága és a lengyel Śląskie kivételével mindenhol javult a fiatalok aktivitása az elmúlt egy évtizedben (a leginkább Stredné Slovensko régióban, amelyet négy magyar régió – a Dél-Alföld, a Nyugat-, Dél- és Közép-Dunántúl – követett).

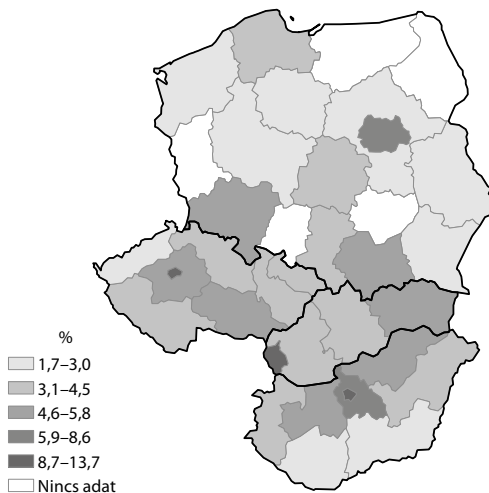
8. ábra: A se nem dolgozó, se nem tanuló fiatalok aránya a 15–29 éves korosztályon belül, 2021

Forrás: a szerző szerkesztése az Eurostat adatai alapján

A technológia- és tudásintenzív területeken foglalkoztatottak aránya sokat elárul egy terület gazdaságának szerkezetéről, a csúcstechnológiát alkalmazó, versenyképes vállalatok jelenlétéről, a rendelkezésre álló munkaerő képzettségéről. Ebből a szempontból a visegrádi négyek országai – Lengyelország kivételével – 2021-ben jobb helyzetben voltak az Európai Uniónál, ahol a technológia- és tudásintenzív területeken foglalkoztatottak aránya 4,8%-ot ért el. Magyarország 6,4%-os értékével kiemelkedett a négy ország közül. Magyarországot Csehország követte 5,7%-os, Szlovákia 5,4%-os, majd Lengyelország 3,5%-os aránnyal. Az Európai Unióval együtt mind a négy visegrádi ország előrelépett a vizsgált területen az utóbbi évtizedben. A technológia- és tudásintenzív területeken foglalkoztatottak aránya tíz év alatt az unióban 1,0 százalékponttal emelkedett. A visegrádi országok közül Szlovákiában javult leginkább a mutató értéke (1,3 százalékponttal), majd Csehország, Magyarország és végül Lengyelország következett rendre 1,2, 1,1 és 0,8 százalékponttal.

A V4-országok jó eredményeihez leginkább a fővárosaik járultak hozzá. A technológia- és tudásintenzív területeken foglalkoztatottak aránya 2021-ben Budapesten volt a legmagasabb (13,7%) az együttműködés országainak régiói közül, de nem sokkal maradt le Prága (13,2%) és Pozsony (12,5%) sem. A negyedik Varsó volt a régiók rangsorában a maga 8,6%-os arányával. A legrosszabb eredményt a lengyel Lubelskie (1,7%) és az ugyancsak lengyel Podkarpacie régiók (2,0%) érték el, miközben öt lengyelországi régió adata nem volt ismeretes a 2021-es évre vonatkozóan. Mivel a legkorábbi mutatóérték a fővárosi régiók esetében 2013-ból származik, ezért ezt az évet vettük kiindulási alapul a változások mértékének vizsgálatánál. Ennek megfelelően azt tapasztaltuk, hogy Prága, Pozsony és Budapest tudott a legtöbbet javítani a helyzetén, rendre 4,7, 4,4 és 3,6 százalékpontot javítva mutatója értékén, amíg Varsóban a tech-

nológia- és tudásintenzív területeken foglalkoztatottak aránya mindössze 0,2 százalékponttal növekedett. Mindössze három régióban romlott az arány a vizsgált időszak alatt, a lengyelországi Pomorskie és a csehországi Severovýchod régiók mellett sajnos Észak-Magyarországon is.

9. ábra: A technológia- és tudásintenzív területeken foglalkoztatottak aránya, 2021

Forrás: a szerző szerkesztése az Eurostat adatai alapján

Összefoglalás

A tanulmányban áttekintettük a regionális fenntarthatóság, az azt meghatározó területi versenyképesség és alkalmazkodóképesség elméleti hátterét, majd bemutattuk, hogyan támogatja az Európai Unió regionális politikája és annak intézményi háttere a területi fenntarthatóságot.

Ezt követően megvizsgáltuk a visegrádi országok, valamint azok tervezési-statisztikai régióinak helyzetét társadalmi tőkék szempontjából a fenntartható fejlődés nemzetközileg elfogadott, néhány kiemelt indikátora segítségével, hiszen a társadalmi tőke a regionálisan is fenntartható fejlődés egyik alappillére. A legtöbb vizsgált mutató esetében megfigyelhető volt a visegrádi országok felzárkózása az Európai Unió átlagához, de akadtak olyan területek is (a szegénység vagy a társadalmi kirekesztődés kockázata, a technológia- és tudásintenzív területek súlya a foglalkoztatásban, illetve Magyarország kivételével a korai iskolaelhagyás), amelyeken 2021-re kedvezőbbé vált a V4-országok teljesítménye, mint az unióé. Sajnos olyan területet is azonosítottunk (a felsőfokú végzettségük aránya), ahol a V4-es országok elmaradtak az unió átlagától.

Megállapítottuk, hogy a vizsgált hat mutató szempontjából Magyarország helyzete 2021-ben a V4-országokénál jobb volt a felsőfokú végzettségük aránya, a se nem dolgozó, se nem tanuló fiatalok aránya, illetve a technológia- és tudásintenzív

területeken foglalkoztatottak aránya területén. Viszont rosszabb volt a szegénység vagy a társadalmi kirekesztődés kockázatának kitett emberek aránya; a súlyos anyagi nélkülözéssel élők aránya, illetve a korai iskolaelhagyók aránya szempontjából.

Megfigyeltük, hogy amíg a visegrádi országok közötti különbségek lényegében csökkentek, addig az országokon belül, a régiók szintjén a különbségek gyakran növekedtek. Az országokon belüli regionális divergenciát elsősorban a fővárosok és nagyobb regionális központok átlagot felülmúló gazdasági és társadalmi fejlődése okozta, míg más, periférikus térségek fejlődése lassabban haladt, vagy éppen stagnált. Ez felhívja a figyelmet a fejlesztéspolitika kiemelt felelősségére. Kijelenthető, hogy mára kialakult több, főleg a fővárosok köré szerveződő regionális fejlődési központ a visegrádi országokban. A jövőben a fejlesztéspolitikának továbbra is hangsúlyosan kell törekednie a leszakadó térségek felzárkóztatására, a regionális fejlődés konvergenciájára. Ennek eszköze lehet a beruházási és fejlesztési források térben egyenletesebb elterítése.

Véleményünk szerint a fenntartható fejlődéshez való jognak nemzetközi szinten is alapvető emberi joggá kellene válnia, a regionális fenntarthatósághoz való jognak pedig a helyi közösségek kollektív jogává.

Irodalomjegyzék

- AGG Zoltán – NEMES NAGY József (2002): A politika térségi és helyi szintjei. In AGG Zoltán – ZENTAI László – BERNEK Ágnes (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 385–430.
- BARTUS Gábor – SZALAI Ákos (2014). *Környezet, jog, gazdaságtan. Környezetpolitikai eszközök, környezet-gazdaságtani modellek és joggazdaságtani magyarázatok*. Budapest: Pázmány Press.
- CHRISTOPHERSON, Susan – MICHIE, Jonathan – TYLER, Peter (2010): Regional Resilience: Theoretical and Empirical Perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 3–10. Online: <https://doi.org/10.1093/cjres/rsq004>
- CZIPPÁN Katalin – KÖNCZEY Réka (2021): *Fenntartható fejlődés – korlátok és felelősségek*. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatási Továbbképzési Intézet.
- CSATH Magdolna szerk. (2020): *A fenntarthatóság árnyalatai*. Budapest: Ludovika.
- CSATH Magdolna szerk. (2022): *Versenyképességi mozaik*. Budapest: Akadémiai. Online: <https://doi.org/10.1556/9789634547587>
- European Economic and Social Committee (2004): *Third Report on Economic and Social Cohesion*. Brussels: European Commission.
- United Nations (1987): *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. The Brundtland Report. The Brundtland Commission.
- FARKAS Beáta – LENGYEL Imre (2001): Regionális versenyképesség és kohézió az Európai Unióban. *Tér és Társadalom*, 15(3–4), 231–252. Online: <https://doi.org/10.17649/TET.15.3-4.829>
- GARDINER, Ben – MARTIN, Ron – TYLER, Peter (2004): Competitiveness, Productivity and Economic Growth across the European Regions. *Regional Studies*, 38(9), 1045–1068. Online: <https://doi.org/10.1080/0034340042000292638>
- HORVÁTH Gyula (2001): A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben. *Tér és Társadalom*, 15(2), 203–231. Online: <https://doi.org/10.17649/TET.15.2.811>

A regionális fenntarthatóság elméleti és intézményi háttere és a társadalmi tőke vizsgálata...

- KÁPOSZTA József (2022): A regionális versenyképesség gazdasági kapcsolatrendszere. In CSATH Magdolna (szerk.): *Versenyképességi mozaik*. Budapest: Akadémiai, 273–292. Online: <https://doi.org/10.1556/9789634547587>
- KISS Ágnes (2009): *Környezeti fenntarthatóság az EU regionális politikájában – A hazai gazdaságfejlesztési programok tapasztalatai*. PhD-disszertáció. Sopron: Nyugat-magyarországi Egyetem. Online: <http://doktori.uni-sopron.hu/id/eprint/268/1/disszertacio.pdf>
- KOCZISZKY György (2011). Megállítható-e a területi diszparitások növekedési üteme? *Pénzügyi Szemle*, 56(3), 313–323.
- LENGYEL Imre (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 47(12), 962–987.
- LENGYEL Imre (2006): A regionális versenyképesség értelmezése és piramismodellje. *Területi Statisztika*, 9(2), 131–147.
- LENGYEL Imre (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés*. Budapest: Akadémiai.
- MCGLADE, James – MURRAY, Robert – BALDWIN, James – RIDGWAY, Keith – WINDER, Belinda (2006): Industrial Resilience and Decline: A Co-evolutionary Approach. In GARNSEY, Elizabeth – MCGLADE, James (szerk.) *Complexity and Co-Evolution: Continuity and Change in Socio-Economic Systems*. Cheltenham: Edward Elgar, 147–176. Online: <https://doi.org/10.4337/9781847202925.00011>
- PALEKIENE, Oksana – SIMANAVICIENE, Zaneta – BRUNECKIENE, Jurgita (2015): The Application of Resilience Concept in the Regional Development Context. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 213, 179–184. Online: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.11.423>
- PÉTI Márton (2005): A stratégiai környezeti vizsgálat a fenntartható (területi) tervezés szolgálatában. *Falu Város Régió*, 12(3–4), 43–56.
- WOEHLING, Jean-Marie (2005): *The European Charter for Regional or Minority Languages, A Critical Commentary*. Council of Europe.
- ZILAHY, Gyula – HUISINGH, Donald (2009): The Roles of Academia in Regional Sustainability Initiatives. *Journal of Cleaner Production*, 17(12), 1057–1066. Online: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2009.03.018>